

NƏRGİZ QURBANLI
Azərbaycan Dillər Universiteti
Virtual jurnalistika kafedrasının
Zahid Xəlilov23
qurbanova 77@mail.ru

“DİLDƏ, FİKİRDƏ, İŞDƏ BİRLİK” İDEYASI: TƏŞƏKKÜL VƏ TƏKAMÜLÜ

Xülasə

Azərbaycan və türk dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin dərin tarixi köklərə malik olması hər iki dilin inkişaf yolunun bütün dövrlərində özünü göstərir. Hər iki dil qədim dövrdə eyni olan və eyniliyin əsaslarını qoruyub saxlamış, milli-mədəni zəmində inkişaf etmişdir. Bu dillərin diferensiasiyası, siyasi səbəblərdən bir-birindən təcrid olunması onların qarşılıqlı və zənginləşmə prosesinə öz təsirini göstərmişdir.

Ortaq türk dili ideyası dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. Şübhəsiz ki, burada, ilk növbədə, leksik sistemin formalaşdırılması məsələsi ön plana çəkilir. Dilin leksik sistemində terminlər xüsusi çəkiyə malikdir.

Əli bəy Hüseynzadə dili, üslubu və dilçilik görüşləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin mürəkkəb bir mərhələsi, ağır bir yaxın keçmişini əks etdirir. Əli bəy Hüseynzadənin dilçilik elmi sahəsindəki fəaliyyətində üç əsas məqsəd diqqəti cəlb edir: 1. Eyni ölkənin müxtəlif bölgələrindəki türk şivələri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması; 2. İstanbul türkcəsinin Azərbaycanda yayılması; 3. Türk millətinə məxsus olan ayrı-ayrı türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və nəticədə vahid ümumtürk dilinin yaradılması.

Azərbaycanda dil situasiyası XX əsrin I yarısında bir-neçə dəfə dəyişmişdir. Azərbaycan dilinin inkişafı, zənginləşməsi uzun və ziddiyyətli bir yol keçmişdir. Bu yolda başqa türk dilləri ilə əlaqələr dəyişkən olmuş çox zaman qısamüddətli statusu ala bilsə də, XX əsrə qədər bu hadisə öz qanuni ifadəsini tapmamışdır.

Beləliklə, araşdırma və tədqiqat türk dillərinin ortaqlaşma prosesinin həm dilçilik tədqiqatları müstəvisində müəyyən səviyyəyə qalxdığını, həm də dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində sözləmə ilə tənzimləndiyini aşkar müşahidə etmək olar.

Açar sözlər: türkçülük ideologiyası, milli şüur, dil mübarizəsi, “dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı

Türkçülük ideologiyası Osmanlı imperiyasının siyasi fikrində çox aşkar bir şəkildə olmasa da, daim bəslənmiş, öncüllərin, şair və sənətkarların, elm adamlarının qəlbində milli istək kimi cücərərək boy atmışdır. XVIII əsrdə formalaşmış türkologiya türkçülük ideologiyasının inkişafına əsaslı təkan verirdi. 1876-cı ildə Osmanlı dövlətində elan olunmuş Meşrutiyat müxtəlif millətlərin nümayəndələrini yalnız osmanlı olmaq, sultana sadıq olmaq amalı ilə birləşdirə bilmədi, xristianları, başqa millətlərin nümayəndələrini dövlət birliyini pozmaq meyillərindən çəkəndirmək mümkün olmadı. Məhz bu dövrdə din, dil və milli birlik ideyası ətrafında birləşməyə ehtiyac artdı. 1912-ci il Balkan müharibəsi, nəhayət, I dünya müharibəsi türkçülük ideologiyasının siyasi sistemə çevrilməsinə yol açdı. Osmanlı dövlətindəki türkçülük siyasi doktrina olaraq dövləti milli düşüncə yolu ilə saqlamaq, milli şüuru gücləndirmək işinə xidmət etməyə başladı.

XIX əsrin sonlarında türkçülük ideologiyası Rusiyada yaşayan türk xalqlarının azadlıq və birlik uğrunda mübarizəsindən qaynaqlanır və özünü Osmanlı dövlətində olduğundan daha çox və ciddi şəkildə göstərirdi. Rusiyada türkçülük ideologiyasını ortaya atanlar bunu bir xətt, istiqamət üzrə aparmağa çalışmış, dini, mədəni və dil birliyini nəzərdə tuturdular.

Türkçülük ideologiyasının tərəfdarları çox olsa da, onu yayan, prinsiplərini

müəyyənləşdirən, məqsəd və vəzifələrini təyin edən, bu istiqamətdə ardıcıl, mətin mübarizlər həmişə seçilmişdir. Krım türkü İsmayıl bəy Qasıralı türkçülük mübarizəsinin öndə gedən

ziyalılarından biri olmuşdur və XIX əsrdə bu fəaliyyətin banisi kimi tanınır. “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı, müraciəti və ideyası da İ.Qaspiralıya məxsusdur. T.Hacıyev yazır: “İsmayıl bəyin bu müraciətini dünyəvi siyasi məzmununa görə mükəmməllikdə K.Marks və F.Engelsin məşhur “Bütün ölkələrin proletarları birləşin!” şüarı ilə müqayisə etmək olar. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində bu iki şüar - müraciət qədər populyar üçüncüsü yoxdur” (21, 11). İsmayıl bəy bu fikrə gələndə qədər Rusiyada, Türkiyədə və təkrar Rusiyada yaşamış, daim türklərin həyatını öyrənmiş, milli birliyə mane olan cəhətləri aşkara çıxarmağa, onlarla mübarizə aparmağa çalışmışdır. İsmayıl bəy maarifçilik işinin vacibliyi qənaətinə gəlmiş, ana dilində qəzet nəşrinin zəruriliyini dərk etmiş, 1879-cu ildə qəzet çıxarmaq üçün dövlət orqanlarına müraciət etmiş, rədd cavabı almışdır. Bu arada qələmə aldığı hekayələrindən birinin qəhrəmanı adından “millətin halını anlamadan millətə xidmət etmək mümkün deyil” fikrini irəli sürmüş, özü millətinin zəif tərəflərini, nəyə möhtac olduğunu hərtərəfli öyrənmişdir.

İsmayıl bəy Qaspiralının fikir və müddəalarını araşdırdıqda burada üç əsas istiqaməti aşkar etmək olur:

1. Qərbin yeni və faydalı nailiyyətlərini öyrənib onları müsəlman dünyasında yaymaq,
2. Maarif sistemində yeni tədris üsulu tətbiq etmək,
3. Osmanlı türkcəsini bütün türk dünyasının anlayacağı müştərək bir ədəbi dil halına gətirmək.

İ.Qaspiralı bu üç istiqamətdə fəaliyyətin “Dildə, fikirdə, işdə bir” olmağın zəruriliyini hamıya çatdırmaq istəyirdi.

“Dildə, fikirdə, işdə bir” milli şüurun oyanışı üçün illərlə istəyin cüvətiləri, ideya qığılcımları bir qədər də əvvələ təsadüf edirdi. Dil birliyi uğrunda mübarizədə “Tərcüman” qəzeti iləri getsə də, bu ideya, xalq arasında maarifçiliyini yaymaq ideyası bir çox başqa ziyalılar tərəfindən də həyata keçirilmişdir. Şübhəsiz ki, “Dildə, fikirdə, işdə bir” ideyasına xidmət etmiş iş və fikirlərə xronoloji ardıcılıqla yanaşmaq zəruridir. Əgər İ.Qaspiralı qəzet nəşri üçün ilk müraciətini 1879-cu ildə etmişdirsə, Həsən bəy Zərdabi ilk türkdilli qəzetin yaradıcısı olmuş və 1876-cı ildə “Əkinçi” qəzetinin 14-cü sayında “Türkcənin ümumiləşdirilməsi” ideyasını irəli sürmüşdür.

XIX əsrin ortalarında Bakının dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilməsi burada təhsil, maarif, mədəniyyət sahələrinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Aydın ki, Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzeti Rusiyada yaşayan türk xalqlarının üçün ilk və mühüm birlik orqanı olmuş, Azərbaycan dilinin, o cümlədən də türk dillərinin inkişafına özünəməxsus təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, onu da qeyd etməliyik ki, “Əkinçi” qəzetinin dili sadə xalq dili olsa da, bu qəzetdə də Osmanlı dili üslubunda yazılar da yer almışdır. Məsələn, “Ey Əhsənül-Qəvaid ilə müləqqəb olub, şüəranın əşari-abdarında olan mühəssənət və lətaifi dərk etməyib, tənə və tovbix zəbanın açan kimsə, məlum olur ki, dərki-məzamini-əşarda zövqi-səlim və təbi-müstəqiminiz yoxmuş ki, mədh və qədhi-şüəra pəsəndi-xatiriniz olmayıbdır” (Məktubat // “Əkinçi” 160).

1874-cü ildə İ.Qaspiralı İstanbulda türk dili ətrafında gedən qızğın mübahisə və müzakirələrin iştirakçısı olmuşdur. TənziMATın elan olunması ilə 1860-1870-ci illərdə Türkiyədə dil məsələsi geniş müzakirələr obyektinə olmuşdur. Türklərin mədəniyyət sahəsində daha da irəli getməsi üçün türkcənin milli dil kimi qəbul edilməsi vacib şərtlərdən biri idi. Bu dövrdə Şinasi Əfəndi və Ziya Paşa “Osmanlılıq” və “Osmanlı dili” terminlərinin qarşılığı olaraq “türkcülük” və “türk dili” terminlərini işlətməmiş, dili ağırlaşdıran ərəb-fars sözlərinin dildən çıxarılması fikirlərini bu və ya digər şəkildə qeyd etmişlər.

Dildə türkcülük ideyasını ortaya atan Ziya Paşadan sonra bu istiqamətdə fəaliyyətdə Əhməd Vefik Paşa öncüllərdən biri olmuşdur. O həm Osmanlı, həm də digər türk dillərinin öyrənilməsi ideyasını müdafiə etmiş, Əbül Qazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-türk” adlı əsərini Cığatay ləhcəsindən Türkiyə türkcəsinə çevirərək diqqəti ortaq tarix və ortaq mədəniyyət üzərində cəmləşdirmişdir.

1870-1880-ci illər arasında türk dili və türk tarixinə dair yeni tədqiqatlar aparılmış, yeni işlər görülmüşdür. Süleyman Paşa əsgər məktəbləri üçün türk dili və türk tarixi dərsləkləri yazmış, kitablarda ərəb-fars sözlərindən az istifadə etmiş, əslən Buxaradan olan özbək Şeyx Süleyman Əfəndi “Lügəti Cığatay” və “Osmanlı türkcəsi” adlı əsərləri ilə iki dilin yaxınlığını göstərməyə çalışmışdır. Əhməd Cövdət Paşa “Kıyası-Enbiya” və “Tariz-i Cevdat” adlı məşhur tarix kitabları ilə türkcülüyə xidmət edən tanınmış insanlardan biri olmuşdur. O, Osmanlı dövlətinin Avropa

siyasətini tənqid etmiş, Avropa fəthlərinə zaman itirməkdənsə, Kazan və Həştərxan xanlıqlarını alıb Türkiyəyə birləşdirməyi vacib saymışdır.

Ahmed Vefik Paşa “Lehçe-i Osmanî” əsərinin ön sözündə yazmışdır: “Türk dillərindən Türkiyə’de ilk yayınlanan Oğuz şubəsidir. Tataristan və Türkistan’ı bir zaman Doğu Denizindən Macarıstan’a kadar kavrayan dile hâlâ “Guz” (Oğuz) dili deniliyor. Onun yenisi (olan) Türkmen dili İran ve Suriye’yi kaplayıp Anadolu’ya inmiş, zaman içerisinde Osmanlı lehçesini oluşturmuştur. Fergana’dan Hindistan’a kadar yayılıp, Halacî Afganistan diline karışmıştır. Eski bölümlerden Kıpçak dili, Hîve’den başlayarak Sibiryaya ve Kırgız, Kuman, Bulgar, Kazan bölgelerini çepçevre kuşatmıştır. Uygur dili, Çin yörelerinden Kaşgâr’a kadar yayılıp, oradan 700 yıllarında Cengizogulları Türklük ve islâmiyyət halkasına katıldıklarında Çağatayca dili olaraq doğmuştur.

Bugün Oğuz, Kıpçak və Çağatay kitapları, “Mahbub-ül-Kulûb” gibi güzel eserleri ve özellikle 600’den 800’e (H), kadarki yıllardaki Selçuklu Türkmen’i ve Osmanlı kitapları bolca basılmış və bunların incelenməsi sonucunda, Türk dili lehçələri arasındakı fərqliliklər ortaya çıkmışdır” (76).

Osmanlı türkcəsi ətrafında gedən dil birliyi və fikir birliyi mübarizələrini yaxından izləyən İ.Qasıralı Kırım türkcəsinin sadələşdirilməsi yollarını axtarmağa başlayır. İsmayıl bəy belə bir qənaətə gəlir ki, yeni yaradılan türkcə sosial statusundan asılı olmayaraq hər kəs üçün anlaşılıqlı və aydın olmalıdır. O, ümumi bir dil yaratmaq üçün üç əsas məsələni diqqət mərkəzinə çəkir: 1) yaşayan türk ləhcələrinin məhəlli kəlmələri Osmanlı türkcəsinin geniş yayılmış, müəyyən dərəcədə formalaşmış İstanbul şivəsinə uyğunlaşdırılaraq işlədilməlidir; 2) yad dil ünsürləri və qaydaları mümkün olduğu qədər türk dilindən çıxarılmalıdır; 3) anlaşılmaz ərəb-fars kəlmələri dildən kənarlaşdırılmalıdır.

İ.Qasıralı bu prinsipləri ilk növbədə özü nəzərə alır, onlara əməl edirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə İ.Qasıralının təsis etdiyi “Tərcüman” qəzeti artıq nəşr olunurdu və qəzet dil birliyi ilə bağlı fikirləri, xalqa çatdırmaqda əvəzsiz rol oynayırdı.

İ.Qasıralı qəzet nəşri və yayımı üçün uzun müddət gözləməli olmuş, bu işə razılıq almayanda ruhdan düşməmiş, fəaliyyətini ardıcıl davam etdirmişdir. O, qəzeti rus və tatar dillərində nəşrə başlamaq icazəsini 1883-cü ildə ala bildi və 22 aprel 1883-cü ildə “Tərcüman” qəzetinin ilk nömrəsi işıq üzə gördü. Çar Rusiyası dövründə ən çox (35 il) yayımlanan qəzeti tədqiqatçılar Britaniyanın Times, Rusiyanın “Новая время” qəzetləri ilə müqayisə edirlər.

“Tərcüman” 1903-cü ilə qədər həftədə bir, 1903-1912-ci illərdə həftədə bəzən 2, bəzən 3 dəfə, 1912-ci ilin iyulundan isə gündəlik nəşr olunmuşdur. 1885-ci ildə abunə sayı 1000 olan qəzet, 1907-ci ildə artıq 5000 tirajla çap edilir, Rusiyadan kənarda (İstanbul, Qahirə, Kaşqar, Hindistan) da yayımlanırdı. 1911-ci ildən “Tərcüman” qəzetinin adı altında “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarı yer almışdır. İsmayıl Qasıralının ölümündən sonra qəzetə Həsən Səbri Ayvazov rəhbərlik etmişdir. Qəzet 1936-cı ildə fəaliyyətini dayandırmışdır.

“Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarının müasir ruhunu aydınlaşdırmazdan əvvəl bir vacib məsələnin üzərində dayanmaq lazım gəlir.

Türk dilinin zənginləşmə prosesinin tarixi köklərindən bəhs edərkən Osmanlı Dövlətinin Türkiyə üçün miras qoyduğu dövlət və ya saray dilinin guya yüksək üsluba uyğunlaşdırma nəticəsində ərəb-fars sözlərindən, eləcə də bu dillərə, xüsusən də fars dilinə aid konstruksiyalardan geniş istifadə etməsi qeyd olunmuşdu. Osmanlı saray dili bu səbəbdən kifayət qədər mürəkkəbləşmiş üç dilin vasitələrinin qarışması ilə geniş xalq kütləsi üçün anlaşılmaz bir dilə çevrilmişdi. Buna görə də Türkiyədə gedən dil mübarizəsi Osmanlı dilini sadələşdirməyə, onu türkcəyə yaxınlaşdırmağa, son nəticədə müəyyən dərəcədə saf və anlaşılıqlı olan türk dilini yaratmağa, onun fəaliyyətini bərqərar etməyə köklənmişdi. Bu, Türkiyə türkləri üçün ümumi bir dil mücadiləsi deyildi, Osmanlı türk dilini sadələşdirməyi nəzərdə tuturdu. Doğrudur, bu mübarizədə iştirak edən bir çox ziyalılar, tədqiqatçılar bütün türk boyları üçün dildə birlik çağırışlarına önəm verirdilər. Lakin əsas hədəf yenə də türk dilinin sadələşdirilməsi, yeni türk ədəbi dilinin formalaşdırılması ideyası idi. Beləliklə, aydın olur ki, XVIII əsrdən başlayan türk dili mübarizəsinin bir qolunun Osmanlı türkcəsinin sadələşdirilməsi, xalq dilinə yaxınlaşdırılması təşkil etmişdir.

Dil mücadiləsinin ikinci istiqaməti və ya ikinci qolu Osmanlı Türkiyəsindən ayrı yaşayan ayrı-ayrı türk xalqlarının dilinin inkişaf istiqamətinin təyin edilməsi sayılmalıdır. Burada dil uğrunda

mübarizədə iki əsas yön ayrılır. Birinci istiqamət ayrı-ayrı türk boylarının dillərini Osmanlı türk dilinə yaxınlaşdırmaq, lokal ərazilərdə Osmanlı türkcəsinin tətbiqinə nail olmaq kimi özünü göstərirdi. Aydın olur ki, burada vahid dil və ya dildə birlik ideyası olsa da, həmin ideyada türk dilini saflaşdırmaq, onu geniş xalq kütləsinin dilinə yaxınlaşdırmaq istəyi aşkara çıxmır. İkinci istiqamətdə mübarizə milli dilin qorunması, onun saxlanması mahiyyəti daşıyırdı ki, bu mahiyyət “dildə bir” ideyası ilə səsləşirdi.

İmperiya maraqları, Rusiyanın tərkibində qalmış türk xalqlarının dil siyasətini tamamilə başqa bir istiqamətə yönəldirdi. Hegemon xalq türkdillilərin dil birliyinə heç cür yol vermək niyyətində deyildi. Əksinə, bu dilləri mümkün olduqca bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək məqsədi güdülürdü.

XIX əsrin ikinci yarısında rusların türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərin az olmayan bir qismini işğal etməsi türk ədəbi dilində dəyişmələrə zəmin yaratdı. Rusiyadakı türkləri ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq uğrunda mübarizə aparən Nikolay İlminski 25 may 1876-cı ildə rus əlifbasını türk dillərinə uyğunlaşdırmaq, müştərək türk-tatar dili əvəzinə hər bir boy üçün boy şivəsini ana dili kimi qəbul etdirmək təklifi ilə çıxış etmişdir.

N.İlminski tatar, qazax və başqa türk dillərinin

Birliyi (1910 № 34); Dil, Ortografi və Yayın Sorunları (1913, № 94); Yine Dil Hakkında (“Kuyaş” Gazetesinə Cəvab) (1913 № 198) və s. adda məqalələr qəzetin müxtəlif saylarında dərc edilmiş bu qəbildən olan yazılardır.

Əlibəy Hüseynzadə (Əli Hüseyn Turan) XX əsr Azərbaycan-türk ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Uzun müddət müxtəlif istiqamətli fəaliyyətlə (alim, həkim, rəssam, şair, tənqidçi, tərcüməçi, müəllim, jurnalist və s.) məşğul olmuşdur. XX əsr Azərbaycan mətbuatı və publisistikası sahəsində müstəsna xidmətləri vardır. Türkiyədə Ziya Gökalp, İshaq Sükutü, İbrahim Temo, Yusif Akçura və başqaları ilə birlikdə “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak etmişdir. Cəmiyyət türkcülük və turançılıq ideyasının əsaslarını hazırlamaq üçün mühüm işlər görmüşdür: Türkcülük ideyasının möhkəmlənməsi və genişlənməsi məqsədilə ayrı-ayrı türk ölkələrində orta qəzet dili kimi Osmanlı türkcəsini təbliğ etmək, müxtəlif türk qövmlərini yaxınlaşdırmaq, birləşdirmək ideyasına qulluq etmişdir. Cəmiyyət üzvləri türkcülüyn bütün sonrakı dövrlər üçün yararlı olacaq nəzəri əsasların axtarışında olmuşlar.

1903-cü ildə Azərbaycana qayıdan Əli bəy Hüseynzadə iki il sonra Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə “Həyat” qəzetini nəşr etdirir. O, qəzetin ilk sayında dərc olunmuş “Qəzetimizin məsləki” adlı proqram məqaləsində yazmışdır: “Ancaq o millət və tayifə təriqi-fələh və nəcətdə olur ki, özünü tanıya! Yəni hər qövm və millət öz qövmiyyəsinə, lisanına, dininə, hazirəsinə, hətta əhvali-atiyasına kəsbi-vəqif etməlidir” (113).

“Füyuzat” jurnalı 1 noyabr 1906-cı ildə ilk məqaləsi olan “Həyat” və meyli-Füyuzat”la fəaliyyətə başlamış və 1 noyabr 1907-ci il tarixdə “Pərdə eniyor” adlı son məqaləsi ilə oxucularına “əlvəda!” demişdir.

“Füyuzat” ərəbcə “feyz” sözündəndir və onun dörd mənası vardır: 1) bolluq, bərəkət; 2) nemət; 3) müvəffəqiyyət, xeyir, fayda; 4) ləzzət, həzz. “Füyuzat” müdrik fikirləri, elmi, siyasi sərbəllik, az yaşasa da çox xeyir verməsi, ləzzətli üslubu ilə bu müsbət mənalara hamısına layiqdir.

Böyük filosof, ustad şair, mahir rəssam, incə musiqiçi, dərin mütəfəkkir, əvəzsiz həkim, kamil nətiq, alovlu publisist, orijinal tərcüməçi Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) dünyanın sayəsiz ölkələrinin ensiklopediyalarına düşmüş, millətimizin adını dünyaya yaymış dahi yurddaşımızdır.

Ə.Hüseynzadə 1919-cu ilin mart ayına qədər Bakıda rus dilində nəşr olunan, mətbuat tariximizdə müəyyən yer tutan, uzunömürlü qəzetlərdən olan “Kaspi”də redaktorluq etmiş (Ə.M.Topçubaşovdan sonra), Bakıda “Kaspi” mətbəəsində ana dilində çap edilən, ilk nömrəsi 7 iyun 1905-ci ildə, son nömrəsi 3 sentyabr 1906-cı ildə (cəmi 325 nömrəsi) çıxan “Həyat”qəzetində (Əhməd bəy Ağaoğludan sonra, 103-cü nömrədən etibarən), daha sonra isə “Füyuzat” jurnalında redaktorluq etmiş, türk xalqlarının problemlərini mətbuat vasitəsilə həll etməyə çalışmışdır.

Əli bəyin “Kaspi” qəzetində azərbaycanlıların haqlarını tələb və müdafiə edən yazıları, “Türk” qəzetinə göndərdiyi, Y.Akçuranın “Üç tərzə siyasət” məqaləsinə yazdığı cavab xarakterli “Məktubi-məxsus” (“Turani” imzası ilə), “Həyat” qəzeti və “Füyuzat” jurnalında türk mövzusunda yazıları və Azərbaycandan getdikdən sonra müxtəlif mətbuat orqanlarındakı (“Türk yurdu”, “Xalqa doğru”, “Mətbuat”, “Yeni məcmuə” və s.) məqalələri onun bu sahədə əsas məqsədini göstərən nümunələrdir. O, Azərbaycan həyatı üçün yeni olan dil, əlifba, qadın haqları məsələsi, bütün dünya türklərinin ədəbi dili, yaşamı, mühiti, assimilyasiyası və s. problemləri ilə bağlı aktual, bütün zamanlar üçün qiymətli olan fikirlər irəli sürmüşdür. Fəaliyyətinin əvvəlindən axırına qədər türklər və onların dili məsələsi onun üçün ən önəmli problem olmuşdur. Türk xalqlarının dilinə təcavüz, türk dilləri arasında ayrılıqların yaranıb inkişaf etməsi və bunun gündən-günə artması səbəbi ilə türklərin bir-birini anlamaması, ona görə də bir-birini yetərinə tanımaması məsələləri böyük filosofu dərinlən düşündürən problemlər idi.

Türklərin dil “faciələri” müqabilində Əli bəy bir işıqlı yol, gerçəyə çevriləcək, gələcəyə aparacaq bir nicət görür, güvənə yeri olan bir faktla qürur duyurdu. Bu, türk dilinin çox mühüm və spesifik bir əlaməti-özünü qoruma qabiliyyəti idi və Əli bəy bu dəyəri çox yüksək qiymətləndirir, bu xüsusiyyəti türk dilinin əbədiyini, yaşamını müəyyənləşdirən bir cəhət hesab edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013
2. Mehmet Saray, Atatürk və Türk Dünyası İstanbul 1988
3. <http://ismailgaspirali.org/ismailgaspirali/?p=100>
4. <http://ismailgaspirali.org/ismailgaspirali/?p=147>

N.Qurbanli

**The idea of “unity in language, thought, work”:
evolution and formed
Summary**

The deep historical roots of mutual relations between the Azerbaijani and Turkish languages have showed itself in all the ways of the development of both languages. Both languages have evolved in the national-cultural ground, which was the same in ancient times and maintained the basics of identity. The differentiations of these languages and isolation from one another for political reasons have had an impact on their mutual enrichment process.

The common Turkic idea covers all levels of language. Undoubtedly, here, first of all, the issue of forming the lexical system is in the foreground. The lexical system of the language has a specific weight.

Ali bey Huseinzade reflects a complicated stage of the Azerbaijani literary language with its language, style and linguistic meetings. The three main goals of Ali bey Huseinzade in the field of linguistics are: 1. Removing the differences between the Turkic regions in different parts of the country; 2. The spread of Istanbul in Azerbaijan.; 3. Removing the differences between the languages of different Turkic nations belonging to the Turkish nation, and ultimately establishing a common Turkic language.

The language situation in Azerbaijan has changed several times in the first half of the 20th century. The development and enrichment of the Azerbaijani language has gone a long and contradictory way. In this way, although relations with other Turkic languages have changed, it can often have short-term status, but until the twentieth century this event did not have its own legitimacy.

Thus it can be observed in investigations and studies that, the process of the Turkish language acquisition has reached a certain level in the context of linguistic researches as well as regulation of the language through mutual influence.

Key words: turkish ideology, national consciousness, language struggle, “language, opinion, unity in work ”slogan

Идея единства “в языке, мышлении, действии”: становление и эволюция

Резюме

Глубокие исторические корни взаимоотношений между азербайджанским и турецким языками проявляются во все периоды развития обоих языков. Оба языка развивались на национально-культурной почве, которая в древности была одинаковой и поддерживала основы идентичности. Дифференциация этих языков и их изоляция друг от друга по политическим причинам оказали влияние на процесс их взаимообогащения.

Общая тюркская идея охватывает все уровни языка. Несомненно, здесь, в первую очередь, вопрос формирования лексической системы стоит на первом плане. Лексическая система языка имеет особый вес. Али бей Гусейнзаде отражает сложную сцену азербайджанского литературного языка с его языком, стилем и языковыми встречами. 1. Устранение различий между тюркскими регионами в разных частях страны; 2. Распространение Стамбула в Азербайджане; 3. Устранение различий между языками разных тюркских народов, принадлежащих к тюркской нации, и в конечном итоге создание общего тюркского языка.

Языковая ситуация в Азербайджане несколько раз менялась в первой половине XX века. Развитие и обогащение азербайджанского языка прошло долгий и противоречивый путь. Таким образом, хотя отношения с другими тюркскими языками изменились, он часто может иметь краткосрочный статус, но до двадцатого века это событие не имело собственной легитимности.

Таким образом, исследования ясно показывают, что процесс освоения турецкого языка достиг определенного уровня в контексте лингвистических исследований, а также регулирования разговорного языка в результате взаимного влияния языков.

Ключевые слова: тюркская идеология, национальное самосознание, языковая борьба, лозунг «единство в языке, идее, действии»

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.05.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aytac Zeynalova təqəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.